

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Політологічне тлумачення понять, використаних у статті 5 Конституції України

Стаття 5 Конституції України є однією з найбільш фундаментальних у системі Основного Закону, оскільки саме вона визначає першооснову державного ладу – народний суверенітет, республіканську форму правління та заборону узурпації влади. У ній містяться категорії, що мають не лише юридичний, а й глибокий політологічний зміст: **«республіка», «народ», «суверенітет», «джерело влади», «конституційний лад», «узурпація влади».**

Значення цієї статті важко переоцінити, адже вона виконує роль **ідейного стрижня Конституції**, задає рамки для всіх інших норм і водночас відображає багатовікову боротьбу українського народу за право на власну державність.

Мета цієї записки – дати широке визначення кожному з понять, витлумачити їх у політологічному контексті, показати історичні витоки, порівняти із зарубіжним досвідом та проаналізувати практику реалізації в Україні.

1. Україна є республікою

Визначення

Республіка – це форма державного правління, за якої вища влада належить народу і здійснюється через виборні органи, які формуються на певний строк.

Історичний контекст

У європейській традиції республіканізм бере початок від античних Афіні і Риму, де вперше було сформульовано ідею влади громади.

У новітній історії республіканські принципи закріпилися в **Конституції США 1787 р., Декларації прав людини і громадянина 1789 р.** у Франції.

Для України ідея республіканського правління має глибокі корені – від **козацької державності та традицій виборності гетьманів до УНР 1917–1921 рр.**

Політологічне тлумачення

Республіканська форма правління передбачає:

виборність влади (жодна посада не є спадковою, на відміну від монархії);

відповідальність перед народом – органи влади можуть бути змінені або усунуті;

поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову;

тимчасовість повноважень – щоб уникнути концентрації влади в одних руках.

В Україні реалізується **змішана (напівпрезидентська) республіка**, де поєднані елементи президентської та парламентської моделей.

Порівняння з іншими країнами

У США – **президентська республіка**, де президент має найвищі повноваження.

У Німеччині – **парламентська республіка**, де головна роль належить Бундестагу та канцлеру.

Україна – компромісна модель: президент обирається всенародно, але виконавчу владу здійснює уряд, підзвітний парламенту.

2. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ

Визначення понять

Суверенітет – це верховенство, незалежність і самостійність влади. Він може бути **державний** (зовнішній і внутрішній) та **народний**.

Народ – це не лише населення країни, а передусім політична спільнота громадян, об'єднаних спільними правами, обов'язками й участю у владі.

Політологічні підходи

У класичному лібералізмі (Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо) народ є **первинним джерелом влади**.

У консервативній традиції (Е. Берк, Ж. де Местр) наголос робиться на стабільності та неперервності влади.

У марксизмі народ трактується як **трудова маса**, що протистоять панівним класам.

Практичне значення для України

Після 1991 р. закріплення народного суверенітету стало символом відмови від радянської системи, де влада належала партійній номенклатурі.

На Майданах (2004, 2013–2014 рр.) принцип народного суверенітету втілювався у формі **масових протестів як безпосереднього вияву влади народу**.

3. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування

Пряма демократія

Механізми прямої демократії:

референдуми (загальнодержавні та місцеві);

народна законодавча ініціатива;

відкликання депутатів;

громадські слухання.

В Україні головним прикладом була **реформа децентралізації (2015–2020 рр.)**, яка посилила роль місцевих громад.

Представницька демократія

Верховна Рада – парламент як вищий законодавчий орган;

Президент України – глава держави, обраний народом;

місцеві ради – інститути самоврядування.

Баланс між прямою і представницькою демократією

На практиці пряма демократія використовується рідко, тому основний тягар реалізації народного суверенітету лягає на **вибори та діяльність представницьких органів**.

4. Право визначати і змінювати конституційний лад належить виключно народові

Визначення

Конституційний лад – це система основоположних принципів організації держави, суспільства та взаємовідносин між ними, закріплена в Конституції. Це — фундамент, на якому тримається вся політико-правова система.

З політологічної точки зору, конституційний лад — це **стабільний баланс між владою та свободою**, що визначає правила політичної гри.

Народ як єдиний суб'єкт зміни конституційного ладу

Формула статті 5 підкреслює, що право змінювати конституційний лад належить **виключно народові**. Це означає:

жоден орган державної влади не має права одноосібно змінювати конституційні засади;

легітимність змін до Конституції можлива лише за умови дотримання процедур, передбачених розділом XIII Конституції України;

народ може безпосередньо впливати на конституційний лад через **референдум**.

Міжнародні приклади

США: Конституція 1787 року змінюється лише через схвалення двох третин Конгресу і ратифікацію трьома чвертями штатів. Це надзвичайно складна процедура, яка забезпечує стабільність.

Франція: у V Республіці зміни до Конституції приймаються парламентом, але в окремих випадках — через референдум.

Польща: конституційні поправки ухвалюються парламентом, але можуть потребувати підтвердження на загальнонаціональному референдумі.

У всіх випадках ключовий принцип – **ніякі зміни не можуть бути результатом сваволі окремої політичної сили**.

Українська практика

В Україні питання конституційного ладу неодноразово ставало предметом політичних криз:

1996 р. – ухвалення Конституції Верховною Радою в «ніч із 27 на 28 червня» стало результатом компромісу, але не прямого волевиявлення народу.

2004 р. – зміна Конституції під час Помаранчевої революції (обмеження повноважень президента) була здійснена парламентом, що викликало суперечки щодо легітимності.

2010 р. – Конституційний Суд скасував поправки 2004 року, фактично відновивши президентську форму правління без волі народу. Це було прикладом **узурпації конституційної компетенції**.

2014 р. – після Революції Гідності парламент повернув зміни 2004 року, відновивши парламентсько-президентську республіку.

Ці приклади показують, що хоча Конституція формально відносить право змінювати лад лише до народу, на практиці в Україні неодноразово відбувалося **де-факто відчуження цього права** парламентом чи навіть судом.

Політологічне значення

З погляду політології, положення статті 5 виконує три функції:

1. **Легітимаційна** – забезпечує, щоб будь-які зміни мали суспільне схвалення.

2. **Стабілізаційна** – не дозволяє політичним елітам радикально змінювати правила гри під власні інтереси.
3. **Демократична** – підтверджує, що народ не лише формально, а й фактично є носієм влади.

5. Узурпація влади

Визначення

Узурпація влади – це незаконне, неконституційне захоплення державної влади або перевищення повноважень органами чи посадовими особами.

У політології узурпація трактується як **порушення принципу легітимності влади**, коли суб'єкт політики присвоює собі повноваження, які належать народові.

Історичні витоки терміну

У Стародавньому Римі узурпатором називали того, хто силою захоплював владу без санкції Сенату чи народу.

У середньовіччі узурпація часто означала переворот або насильницьке захоплення трону.

У новітній політичній теорії термін вживається для позначення **диктатур, авторитарних режимів і конституційних маніпуляцій**.

Форми узурпації влади

1. **Пряма** – військові перевороти, насильницьке захоплення влади (наприклад, хунти в Латинській Америці ХХ ст.).
2. **Прихована** – юридичні маніпуляції, коли влада зосереджується в руках однієї особи чи інституції без формального порушення закону.
3. **Парламентська узурпація** – коли законодавчий орган виходить за межі компетенції (наприклад, «узурпація законодавчої влади» парламентами в умовах політичної кризи).
4. **Судова узурпація** – коли суди приймають політичні рішення, не властиві судовій гілці влади.

Приклади узурпації влади у світі

Німеччина 1933 р. – Гітлер використав демократичні процедури для встановлення диктатури, прийнявши «Закон про надзвичайні повноваження».

Чилі 1973 р. – військовий переворот генерала Аугусто Піночета проти президента Альєнде.

Росія 2000–2020-х рр. – конституційні зміни, що дозволили В. Путіну фактично необмежено залишатися при владі.

Узурпація влади в Україні

В історії незалежної України існували приклади, які можна розглядати як узурпацію влади:

1995 р. – «конституційний договір» між Президентом і парламентом, який надав президенту повноваження без відповідної конституційної процедури.

2010 р. – рішення Конституційного Суду про скасування конституційної реформи 2004 р., що повернуло надзвичайні повноваження президенту без участі народу. Це розцінювалося як **судова узурпація**.

Режим Віктора Януковича (2010–2014) – концентрація влади в руках президента, контроль над судами, силовими структурами та парламентською більшістю. Це класичний приклад **прихованої узурпації**.

Запобіжники проти узурпації

Українська Конституція та політична практика створюють кілька інструментів:

- принцип поділу влади** (ст. 6 Конституції);
- імпічмент президента** (ст. 111);
- виборчий процес** – як регулярне оновлення влади;
- громадянське суспільство та свобода ЗМІ** – як механізм суспільного контролю;
- міжнародні інституції** (Рада Європи, ЄС) – додатковий зовнішній контроль.

Політологічне значення

Узурпація влади – це не лише правове порушення, а й **криза легітимності**, яка руйнує суспільний договір між владою і народом. З точки зору демократичної теорії, узурпація є **антагоністом демократії**, адже перекреслює саму ідею народного суверенітету.

6. Порівняння української моделі народного суверенітету зі світовою практикою

Загальні підходи

Народний суверенітет – ключовий принцип сучасних демократій. Але форми його реалізації суттєво відрізняються залежно від історичного досвіду, політичної культури та конституційної системи країни.

Можна виділити три основні моделі:

1. **Ліберально-демократична** (Західна Європа, США) – акцент на представницькій демократії, сильних інститутах і верховенстві права.
2. **Напівдемократична/гібридна** (частина пострадянських країн, Латинська Америка) – формально визнається народний суверенітет, але на практиці влада узурпується елітами.
3. **Авторитарна** (Китай, Росія, країни Близького Сходу) – народний суверенітет проголошується, але фактично не діє.

Україна та Західна Європа

У більшості європейських країн народ здійснює владу переважно через **парламент та місцеве самоврядування**.

Пряма демократія (референдуми) застосовується обмежено, найяскравіше – у Швейцарії, де народ регулярно голосує з важливих питань.

Україна перебуває між цими моделями: Конституція передбачає референдуми, але на практиці вони використовувалися лише кілька разів (наприклад, у 1991 р. щодо незалежності).

Україна та США

У США народний суверенітет реалізується через **жорстку систему поділу влади**: Конгрес, Президент і Верховний Суд мають взаємні стримування і противаги.

В Україні інституційна система слабкіша, часто спостерігається **домінування виконавчої влади** або парламенту залежно від політичної ситуації.

Пряма демократія у США обмежена – референдуми можливі на рівні штатів, але не на федеральному рівні.

Україна і пострадянський простір

У більшості пострадянських країн (Росія, Білорусь, Казахстан) народний суверенітет використовується як **риторичне прикриття авторитаризму**.

Україна вирізняється тим, що народ неодноразово реально здійснював владу через **масові протести та революції** (1990 – «Революція на граніті», 2004 – Помаранчева революція, 2013–2014 – Революція Гідності).

Це свідчить, що в Україні народний суверенітет має **живий, активний характер**, на відміну від сусідніх країн.

Унікальність української моделі

1. **Поєднання представницької та прямої демократії** – парламент і вибори співіснують з традицією масових громадських протестів.
2. **Сильний символізм** – народний суверенітет у Конституції є не лише юридичним принципом, а й моральним виправданням політичних змін.
3. **Схильність до криз** – через слабкі інститути та високу роль вуличної демократії.
4. **Європейська перспектива** – у процесі інтеграції до ЄС Україна поступово адаптує західні стандарти управління, що зміцнює практику народного суверенітету.

7. Історичні приклади реалізації та викривлення народного суверенітету в Україні

Київська Русь

У Київській Русі існувала традиція **віче** – зборів громади, які вирішували важливі політичні та суспільні питання.

Хоча князь мав провідну роль, віче було формою **народної участі у владі**.

Приклади: вигнання князів у Новгороді, прийняття рішень про військові походи.

З політологічної точки зору, віче стало ранньою формою **прямої демократії**.

Козацька держава (XVI–XVIII ст.)

Запорізька Січ і Гетьманщина будувалися на принципах **виборності керівництва**.

Гетьман обирався козацькою радою, що підкреслює ідею народного суверенітету.

Водночас поступово відбувалося обмеження виборності, і влада гетьмана почала набувати **авторитарних рис** (наприклад, за Івана Мазепи).

Козацька демократія мала сильний вплив на формування української політичної культури.

Українська Народна Республіка (1917–1921 рр.)

Центральна Рада проголосила, що вся влада в Україні належить народові.

Було запроваджено принципи парламентської демократії, проголошені широкі права і свободи.

Але через війну та іноземну інтервенцію УНР не змогла закріпити ці інститути.

Приклад УНР демонструє, що **без сильних інститутів народний суверенітет залишається лише декларацією**.

Радянський період

У СРСР Конституції формально проголошували владу народу, але фактично вся влада зосереджувалася в руках КПРС.

Вибори були **номінальними**: існувала система «одного кандидата від партії».

Народний суверенітет був повністю підмінений **партійною диктатурою**.

Відновлення незалежності України (1991 р.)

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. став найяскравішим проявом **народного суверенітету**: понад 90 % громадян висловилися за незалежність.

Цей акт легітимізував Україну на міжнародній арені та продемонстрував, що народ є справжнім джерелом влади.

Конституція 1996 року

Закріпила принцип народного суверенітету в статті 5.

Проте сама Конституція була прийнята не референдумом, а Верховною Радою. Це викликало дискусії щодо рівня народної участі.

Водночас документ став фундаментом правової системи і символом незалежності.

Помаранчева революція (2004 р.)

Народні маси протестували проти фальсифікації результатів президентських виборів.

Верховний Суд України ухвалив рішення про переголосування, що стало перемогою **принципу народного суверенітету**.

Подія показала, що в Україні громадяни готові відстоювати свої політичні права.

Революція Гідності (2013–2014 рр.)

Масові протести проти узурпації влади Януковичем стали прикладом **безпосередньої реалізації влади народом**.

Повалення режиму та повернення до парламентсько-президентської республіки підтвердили, що народ може бути реальним суб'єктом влади.

Це яскраво відрізняє Україну від Росії та Білорусі, де подібні протести були придушені.

Війна з Росією (з 2014 р.)

Народний суверенітет отримав новий вимір – як **право національного самовизначення** у протистоянні зовнішній агресії.

Добровольчий рух, волонтери, масова мобілізація стали проявом **громадянської активності**, що підтримує державу.

Народ виявився не пасивним спостерігачем, а активним учасником боротьби за свободу.

8. Сучасні виклики реалізації статті 5 Конституції України

Корупція та олігархічний вплив

Хоча Конституція визначає народ єдиним джерелом влади, на практиці **олігархічні групи** часто впливають на політичні рішення через контроль над медіа, фінансування партій, лобювання інтересів.

Це створює ситуацію, коли влада формується не стільки волею народу, скільки балансом фінансово-політичних угруповань.

Такий феномен можна охарактеризувати як **олігархічну ерозію народного суверенітету**.

Слабкість інститутів

Українські інститути – парламент, уряд, суди – часто не мають достатньої автономії від політичної кон'юнктури.

Судова влада залишається однією з найвразливіших, адже низький рівень довіри суспільства означає, що суди не виконують роль арбітра між народом і державою.

Це створює передумови для **узурпаційних практик** у майбутньому.

Популізм та політична маніпуляція

Народний суверенітет може ставати предметом політичних маніпуляцій.

Політики часто апелюють до «волі народу», але насправді просувають власні інтереси.

Прикладом є обіцянки, що виходять за межі реальних можливостей держави, або **псевдореферендуми** (наприклад, використані Росією на окупованих територіях у 2014 та 2022 рр.).

Війна з Росією

Повномасштабна агресія РФ у 2022 р. поставила під загрозу саме існування України як суверенної держави.

Народний суверенітет у таких умовах набуває **екзистенційного виміру** – право народу України на власне існування, незалежність та свободу.

Війна також призвела до мобілізації суспільства, посилення довіри до армії та волонтерських організацій. Це – прояв **реальної демократії участі**.

Європейська інтеграція

Вступ України до ЄС (процес, що триває) ставить питання про поєднання народного суверенітету з наднаціональними структурами.

Євроінтеграція означає **часткову передачу повноважень ЄС**, але за збереження контролю з боку національних інститутів.

Для України це виклик: як зберегти принцип народного суверенітету й водночас стати частиною спільних європейських рішень.

Цифровізація та електронна демократія

Розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для **прямої демократії**: електронні петиції, онлайн-голосування, «Дія» як платформа.

Але водночас існують ризики кібератак, маніпуляцій, підміни суспільної думки через інформаційні кампанії.

Це ставить питання про необхідність **нових механізмів захисту народного суверенітету** у цифрову добу.

9. Висновки

1. **Стаття 5 Конституції України** є однією з ключових норм Основного Закону, яка визначає фундаментальні засади державності: республіканську форму правління, народний суверенітет та заборону узурпації влади.
2. У політологічному вимірі кожне поняття статті 5 має глибокий зміст:

«Республіка» – форма правління, що ґрунтується на виборності, відповідальності влади та верховенстві права.

«Народ» – не лише населення, а політична спільнота громадян, яка є носієм суверенітету.

«Суверенітет» – верховенство і незалежність влади, яке належить не державі чи елітам, а народові.

«Конституційний лад» – система базових правил організації влади і суспільства, змінювати які може лише народ.

«Узурпація влади» – незаконне присвоєння влади, що є антиподом демократії та загрозою для державності.

3. Україна має власний історичний досвід реалізації народного суверенітету: від віча Київської Русі та козацьких рад до референдуму 1991 року та масових протестів Майданів. Водночас в історії були й випадки **викривлення чи узурпації влади**, що свідчить про крихкість демократичних інститутів.

4. Сучасна українська модель народного суверенітету є унікальною:

поєднує елементи представницької та прямої демократії;

характеризується високою роллю громадянських протестів як інструменту впливу на владу;

перебуває під постійним тиском внутрішніх (олігархія, популізм, корупція) та зовнішніх (російська агресія, євроінтеграційні виклики) факторів.

5. Основні сучасні виклики реалізації статті 5:

корупційний вплив та олігархізація політики;

слабкість судової влади та ризик узурпації;

політичний популізм і маніпуляції «волею народу»;

війна з Росією, яка ставить під питання саме існування державності;

потреба поєднання народного суверенітету з наднаціональними процесами європейської інтеграції.

6. Попри труднощі, український народ неодноразово доводив здатність бути реальним суб'єктом влади. Саме громадянська активність, готовність відстоювати права та свободи на вулицях і у збройному спротиві відрізняє Україну від багатьох пострадянських країн.

7. З політологічної точки зору, стаття 5 Конституції України – це не лише норма права, а й **суспільний договір** між народом і державою, що визначає:

влада походить від народу;

зміна основ державності можлива лише за його волею;

будь-яка спроба узурпації влади є порушенням демократичного порядку і має бути відкинута суспільством.